

ЭЛЕМЕНТЫ ВУСНА-ГУТАРКОВАГА МАЎЛЕННЯ Ў АЎТАРСКАЙ МОВЕ МІХАСЯ ЗАРЭЦКАГА

Пры аналізе твораў Зарэцкага выявілася, што найбольш багатая на элементы вусна-гутарковага маўлення аўтарская мова. Дзеля пацвярджэння сказанага возьмем нават невялікі ўрывак: “Ён ідзе далей, ён шукае вачмі. Неслухмянае сэрца пачынае біцца ў грудзях, наганяе чырвань на твар. Ага, вунь на прызбе сядзяць маладзіцы. І яна там... так, вунь яна... беленькі твар, чорныя вішанькі – вочкі. Ён вітаецца з усімі агульным укланам і не спыняецца. На яе толькі адзін непрыкметны погляд кідае. Яна так любя, прыгожа ўтупілася, пачырванела, здаецца. Але спадылба, як звярок, кінула вокам.

Колькі радасці ў гэтых дарагіх вочках!

Любая Макрына!..

Любая вёска.. ¹ (“Сцежкі-дарожкі”).

Даны тэкст амаль поўнаасцю складаецца з неразвітых прэдыкатыўных адзінак. Гэта рэшткі захаплення сказавым расповедам, што было характэрна не толькі для прозы маладнякоўцаў, але і для ўсёй савецкай мастацкай прозы 20-х–30-х гадоў². Зараз такое маўленне прынята называць ці няўласна аўтарскай, ці няўласна простамай мовай.

У аўтарскай мове Зарэцкі па-майстэрску і мэтанакіравана выкарыстоўвае часцей за ўсё наступныя элементы вусна-гутарковага маўлення:

1. Словы і словаформы з націскам на першым складзе, так званыя акцэнталагічныя варыянты:

Затрапятала сэрца *соладка*, вольна (“На маладое”). Лясніцкаму *шкода* стала, што ён раней гэтага не заўважыў (“Сцежкі-дарожкі”), Міхась – спрытны хлопец – выскачыў, *у бокі ўзяўся*, застыгнуў у маладзецкай постаці... (“Бель”). Мо раней не прыкмеціў, а мо цяпер толькі сціснуў мароз, высушыў раптам *восенняя* слёзы (“Бель”).

2. Словы з прапушчанымі ці ўстаўленымі гукамі (літарамі):

З кухні пачуў Карызна гамзатае брыканне гітары і скрывіўся ў лёгкім *нездаволенні* (“Вязьмо”). Па вуліцы *зважна* сігалі два чалавекі (“У віры жыцця”). Вочы – халодныя, *застыглыя*, сталлю працягтыя (“На маладое”). Адны ўсягды (“Бель”).

3. Складаныя словы тыпу:

І ў гэтым *полі – жыцці* пераблытанай сеткай віюцца *сцежкі-дарожкі* (“Сцежкі-дарожкі”). Парваліся ржавыя *ланцугі-путь*, і сэрца вольнаю птушкай пырхала ў ружовае царства мар, каханья... (“Мар’я”). Машынальна паляпаў у дзверы, а сам у задуменні глядзеў у густую цемень-заслону (“Бель”). Выпаўзаў паволі з *куткаў-закавулкаў* і разліваўся наўкола сінява-шэрымі павадкамі (“Мар’я”).

4. Назвы асоб з суфіксамі –к; –ун; –ец; –ак:

І праўда, загаварыла *бабылка* Аксіння (“Вязьмо”). Цяпер толькі калі з’едзе Ахрэм куды на доўгі час, праведае пра гэта Васілёк і прыйдзе даведацца да свае *любуткі* (“На маладое”). Ён плакаў, як *дзіцёнак* (“Бель”). Яны яго слухаюць, яны ведаюць сілу яго, ён імі арудзе, як добры *гулец* шахматнымі пешкамі (“Голы звер”).

5. Дзееспрыметнікі і прыметнікі на –л:

Людзі *хаджалыя* твары хаваюць: не хочучь гарэзлівых пацалункаў спрытных сняжынак (“Бель”). І вось *заглухлы* на момант агонь яго выбухае раптам з нечакана магутнай сілай, з такой сілай, што, каб магла яго бачыць Аленка, яна б, напэўна, перапалохалася да смерці (“Максімаліст”). На завароце рэчкі яшчэ ляжаў перламутр *пахаладзелага* захаду (“Максімаліст”).

6. Словы з суфіксамі –ават; –яват:

Сакратар райкома – з выгляду зусім нязначны чалавек, хударлявы, твар *смарчкаваты*, нос хоць і даўгі, але не надта паважны (“Вязмо”). З *хітраватай* усмешкай прысела, схавалася за парканам і чакала (“На маладое”). Змітровіч глядзеў з нейкай *гультаяватай* усмешкай (“Бель”).

7. Прыстаўка ў-(у-) у словах з іншай прыстаўкай:

І на твары ў яго адбіваецца ўжо добра знаёмае Марыне Паўлаўне турботнае замяшанне: ён зараз устане, з *удаванай* злоснай рашучасцю апранецца і пойдзе наўмысна гучнымі размахыстымі крокамі (“Вязмо”). Завіруха атуляе, *укрывае* Данілу пухаваю беллю (“Бель”). Тады вольна ўздыхнула Марылька, *успакоілася* (“На маладое”). Надта *ўпадабалася* яму думка аб камуне (“Цішка Бабыль”).

8. Слова з падвоенымі прыстаўкамі:

Папарэзали яны туды і сюды шырокае ўзгор’е (“У Саўках”). Прыйшоўшы дахаты і сям-так, на скоры поспех *паразвесіўшы* на гары бялізну, Галенка ўвайшла змораная, скалелая ў свой пусты, непрытульны пакой (“Пачатак шчасця”). Дзеці за стол *пазалезлі*, штурхаючыся (“Бель”). А на будынку, на дрэвы-бровы белыя *панавесілі*, дзядзямі сівымі зрабілі... (Бель”).

9. Паўторы:

Цені пацягнуліся даўгія, даўгія... (“У Саўках”). *Колькі* ён слёз папаліў, *колькі* ночак не спаў – усё думаў аб роднай краіне (“У Саўках”).

10. Постпазіцыйныя займеннікі і прыметнікі:

Халіма і яшчэ адзін заўсёды дагэтуль ціхі, нявідны хлопец у акулерах на маленькім, кропачкай, носе, з поглядам *глыбокім, уедлівым*, якім ён нібы стараўся працяць усё, што траплялася на вочы (“Сцежкі-дарожкі”). Задзіраюць спалохана полы *свае*, баяцца змачыць набраклае жыццёвым сокам галлё (“Сцежкі-дарожкі”).

Калі разглядаць аўтарскую мову твораў М.Зарэцкага паводле слоўнікавага складу, то можна заўважыць, што пісьменнік выкарыстоўвае ўсе пласты лексікі жывой мовы беларускага народа. Побач з узнёслым словам у М.Зарэцкага знаходзім зніжанае, з агульнанародным -- вузкамясцовае, са стылістычна нейтральным – эмацыянальна-экспрэсіўнае і г.д. Можна сказаць, што слова ў мове пісьменніка характарызуе, дзейнічае, малюе, захапляе. Таму ён не абмяжоўваецца актыўным слоўнікавым фондам тагачаснай беларускай літаратурнай мовы, а імкнецца пашырыць яго за кошт не толькі вусна-гутарковых, але і мясцовых слоў ці словаформ, прыдатных для ажыццяўлення аўтарскай задумы. Вялікая колькасць разнастайных прастамоўных і дыялектных слоў у творах М.Зарэцкага не перашкаджае, а стварае патрэбны фон, і многія з вузкамясцовых слоў і выказаў як дапамагаюць стварыць літаратурна-мастацкі вобраз з іншымі словамі ў сукупнасці, так і ўжо самі па сабе вобразныя, гаваркія.

Возьмем, напрыклад, наступную фразу:

“Але Лясніцкі раптам скапянуўся, *ўсклычыўся*, быццам яго ўкалола тое, што яна [Ніна. – І.Я.] падашла суцяшаць” (“Сцежкі-дарожкі”).

Слова *ўсклычыўся* – дыялектнае, выкарыстанае пісьменнікам для дасягнення метафарычнасці, вобразнасці, выразнай мастацкасці. Гэта слова-вобраз замяняе цэлае выказванне накшталт “ушадзіцца, прыняць выгляд раз’юшанага звера”.

Словамі-вобразамі, якія маюць яркую эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку, могуць быць самі дзеясловы і назоўнікі, так і іхнія формы:

Таму, *скупіўшы* ўсю волю і ўвагу, ён паспрабаваў сур’ёзна ўзяцца за Галіевы сумненні, каб паказаць такім чынам сваю павагу да іх (“Вязмо”).

Словаформа (дзеепрыслоўе) “*скупіўшы*” (ад “*скупіць*”) у Тлумачальным слоўніку беларускай мовы пад рэдакцыяй К.К.Атраховіча падаецца як размоўная. Ужытая са значэннем ‘сабраць разам, у адно месца, стоўпіць’.

Народ, які быў у сельсавеце, найбольш сівецкія актывісты, *купкаваўся* сям-там невялічкімі гурткамі і адмерна гудзеў стрыманым гоманам, *поўным* павагі да тае,

экстраардынарнае справы, што адбывалася тут (“Вязьмо”).

Дзеяслоў *купкавацца* разам з выкарыстанай М.Зарэцкім формай *купчыцца* ўжываюцца са значэннем ‘сканцэнтравачь’. У першым слоўніку літаратурнай мовы М.Байкова і С.Некрашэвіча зафіксаваны дзеяслоў *скупчыцца* з гэтым жа значэннем побач з дэрыватамі *скупчаны* і *скупчэнне* (С. 292).

Варта яшчэ адзначыць умелае выкарыстанне пісьменнікам гукаперайманняў і гукапераймальных слоў, якія надаюць таксама вялікую паэтычнасць аўтарскаму апавяданню:

– Чы-ў-ры... Чы-ў-ры...чы-ў-ры...

Смагла косы ўпіваюцца ў пожню... (“У віры жыцця”). Галілей раптам замуляўся, *закхекаў*, затупаў непакойна на месцы (“Вязьмо”). Гыркнулі дзверы (“Голы звер”). І яшчэ дзеля важнасці *хэхэннушы* разы са два, ён растлумачыў... (“Вязьмо”).

Хочацца адзначыць і так званыя словы-характарыстыкі, г.зн. лексіку, выкарыстаную пісьменнікам для выражэння пэўных знешніх рыс характару і паводзін чалавека. Звычайна такія словы ўжываюцца ў мове персанажаў. Але ёсць выпадкі выкарыстання слоў-характарыстык і ў аўтарскай мове. Гэтыя лексемы найперш адносяцца да эмацыянальна-экспрэсіўных. Для пацвярджэння сказанага прывядзём наступныя прыклады:

Толькі бабы-*плятухі* з уласцівым ім мастацтвам усё тварылі да смеху цудоўныя байкі, ды пакрыўджаная бядота часамі, разважаючы свае нягоды, успамінала вернага сябра (“У віры жыцця”). І разам з гэтым найглыбейшым адчуваннем яе блізкасці ў яго, як у старога падазронага *скнары*, з’яўляецца ні на чым не ўзгрунтаваная апаска, што нехта можа ўкрасці, адабраць гэты мнагацэнны скарб, што ён можа згубіць яго (“Вязьмо”). Хіба ж можна любіць гэткую *недарэку!* (Мар’я).

Гаворачы пра эмацыянальна-экспрэсіўную лексіку ў творах М.Зарэцкага, трэба адзначыць, што праявілі выкарыстоўвае і іншыя часціны мовы:

1. Прыслоўі:

І вось нарэшце адважыўся Галілей на апошнюю канчатковую акцыю: рашыў пайсці *напрасцень*, стаць адкрыта – твар у твар – перад людзьмі і вымагаць ад іх патрэбнага яму мудронага слова (“Вязьмо”).

Лексема “напрасцень” у кароткім слоўніку-даведніку М.В.Абабуркі кваліфікуецца як дыялектная. Яна абазначае тое, што і словы “напрасткі”, “напрасцяк”, “нацянькі”. У.М.Зарэцкага слова “напрасцень” ужытае ў пераносным значэнні: “проста, без хітрыкаў, адкрыта”.

2. Прыназоўнікі:

Круглая роўная галава Сініцкага дужа нагадвае недаспелы гарбуз, на адным баку ў якога сонца выгарала светлую лысіну, ды яшчэ з другога боку *спаміж* лісця вытыркнуўся быў на сонца і пабялеў пяточок, але ўвесь гарбуз цьмяны яшчэ, шызазялены (“Вязьмо”).

Прыназоўнік “*спаміж*” у ТСБМ-83 кваліфікуецца як абласны са значэннем “між, паміж” Прыстаўка “с” – надае яму гутарковую афарбоўку. (т.5. С. 248).

3. Займеннікі:

Здаецца, праламала яна ёй грудзі, уелася у нутро *саменькае*, муліць, цісне, не дае ўвабраць у грудзі паветра (“На маладое”).

Далучэнне памяншальна-ласкальнага суфікса -еньк- да займенніка “самы” надае яму адценне пяшчоты і экспрэсіўнасці, што і робіць вельмі ўдалым з боку мастацкасці, вобразнасці.

Вусна-гутарковае маўленне багатае і на фразеалагізмы, што адбілася ў творах М.Зарэцкага. Выкарыстанне пісьменнікам фразеалагізмаў ажыўляе мову твораў, робіць яе больш вобразнай, насычанай. З іх дапамогай пісьменнік таксама стварае яркія, трапныя малюнкы рэчаіснасці.

“Адсутнасць у творы фразеалагізмаў ці слабае выкарыстанне гэтага найбагацей-

шага сродку мастацкай выразнасці пазбаўляе мову нацыянальнай своеасаблівасці, робіць яе бледнай і бясколернай, падобнай на няўдалы пераклад з чужой мовы”.⁴

Стылістычныя функцыі фразеалагізмаў у народна-гутарковай мове шматлікія і разнастайныя. М.Зарэцкі ў сваіх творах (пераважна ў аўтарскай мове) выкарыстоўвае вялікую колькасць фразеалагізмаў з ацэначнай, эмацыянальнай і экспрэсіўнай функцыямі.

Фразеалагізмы з ацэначнай функцыяй, ужытыя ў аўтарскай мове пісьменніка, не столькі называюць тых ці іншых з’явы, колькі даюць ім станоўчую або адмоўную ацэнку.

1. У невялікім пакоі, *што селядцоў у бочцы*, людзей панабіта было (“Бель”).

Назоўнікавы фразеалагізм *што селядцоў у бочцы* выступае ў ацэначнай функцыі, якасна характарызуе асоб (у вялікай колькасці, мноства).

2. Гвардыян, праўда, ведае добра, за што меціцца яму

“зладюга Цыбянок”, ён не забыўся яшчэ, што гэта з яго лёгкай рукі пайшоў той – *голы як бізун* – у неведомы свет шукаць неведомае долі (“Вязьмо”).

Прыметнікавы фразеалагізм *голы як бізун* са значэннем ‘вельмі бедны’ выступае ў паўпрэдыкатыўных адносінах, ад чаго ацэначнасць фразеалагізма не змяншаецца, а, наадварот, робіць яго больш арыгінальным.

3. Ён ведае, што іх з Віктарам *вадой не разальеш*, і такое заўзятая каханне яму вельмі імпануе (“Вязьмо”).

Фразеалагізм *вадой не разальеш* адпавядае словазлучэнне “ніяк і нічым не разлучыш”, але яно бязобразнае, нейтральнае, без усялякай экспрэсіўна-ацэначнай афарбоўкі, чаго не скажаш пра ўведзены ў сказ указаны фразеалагізм. Ён не толькі выконвае ацэначную функцыю, якасна характарызуе асоб, але і ўносіць элемент экспрэсіі, што робіць сказ больш выразным з мастацкага боку.

Возьмем два прыклады з прыслоўнымі фразеалагізмамі:

Гаварыла яшчэ Таццяна, Вера Засуліч сказала некалькі слоў, ледзь стрымліваючы сваё ўзрушэнне ад нядаўняга скандалу, сказала без запалу, без энергіі, так *дзеля-гадзіся* (“Вязьмо”). Віктар *дзеля прыліку* запытаў, ці даўно паехаў, і панура сеў на зэдлік, што нядбайна высунуты быў на сярэдзіну хаты. (“Вязьмо”).

Фразеалагізм *дзеля гадзіся і дзеля прыліку* выступаюць з адным значэннем ‘стварыць пэўнае ўражанне, з меркаваннем прыстойнасці’, г.зн. з’яўляюцца фразеалагізмамі-сінонімамі, але адрозніваюцца функцыянальна-стылявой афарбоўкай. Выконваюць ацэначную функцыю не прама, а апасродкавана, бо яны характарызуюць не асобу, а яе дзеянне і ўжо праз дзеянне – асобу як носбіта гэтага дзеяння.

Фразеалагізмы ацэначнага значэння ў аўтарскай мове М.Зарэцкага – актыўны характарыстычны сродак. Пры дапамозе іх перадаецца аўтарская ацэнка розных з’яў ці характарыстыка персанажамі адзін аднаго.

Эмацыянальнасць фразеалагізмаў у творах М.Зарэцкага, звязаная з выражэннем імі розных пачуццяў, настрою суб’ектыўных адносін да асоб, прадметаў, з’яў.

Трэба адзначыць, што эмацыянальную функцыю выконваюць усе фразеалагізмы “жэставага паходжання”, г.зн. такія, якія называюць адпаведны ўнутраны стан чалавека па знешнім выразніку гэтага стану-жэсту, міміцы. Да гэтай групы адносіцца найперш фразеалагізм *вокам не міргнуць*.

Андрэй *вокам не міргнуў* – па-ранейшаму стрымана ўсміхаўся і глядзеў на Карызну мала не з той самай паблагліваасцю, як на Веру (“Вязьмо”).

Паводле “Фразеалагічнага слоўніка беларускай мовы” І.Я.Лепешава, гэта размоўны фразеалагізм, які перадае эмацыянальны стан чалавека ‘не выказаць ніякай збянтэжанасці, боязні, нічым не выдаць сябе’ (т.2. С.19).

Прышлося махнуць на яго *рукой*, пакінуць у спакоі (“Чаплюк”). І стораж *развёў рукамі* (“Спакуса”).

Фразеалагізмамі “жэставага паходжання” з’яўляюцца *махнуць рукой і развесці*

рукамі. Эмацыянальнасць фразеалагізма *махнуць рукой* паводле “Фразеалагічнага слоўніка беларускай мовы” І.Я.Лепешава звязана з выражэннем суб’ектыўных адносін да асобы ‘перастаць звяртаць увагу на каго-небудзь, перастаць цікавіцца кім-небудзь’ (т.2. С.24). Фразеалагізм *развесці рукамі* перадае адпаведны ўнутраны стан чалавека крайняга здзіўлення, недаўмення, няведання, як выйсці з цяжкага становішча. (т.2. С.255).

Варта падкрэсліць, што эмацыянальную функцыю выконваюць і фразеалагізмы са структурай сказа:

Карызна чуў, як усё *нутро ў яго гарыць* у пякучым агні шалёнае злосці (“Вязьмо”).

Размоўны фразеалагізм *нутро гарыць* перадае эмацыянальны стан вялікага ўсхвалявання, узбуджэння.

Яна адразу знайшла вачмі Сымона Карызну і паслала яму такую слаўную ўсмешку, што ў яго *зайшлося сэрца* ад прыемнасці (“Вязьмо”).

З гэтых слоў павеяла на Зелянюка едкай, задушлівай тхлінай селянскае псіхікі, атручанае гангрэознаю гніллю старога ладу, і ў яго *сціснулася сэрца* з жалю і агіды (“Вязьмо”).

Полісемантычны фразеалагізм *сэрца зайшлося* можа сумяшчаць некалькі эмоцый: перажыванне вялікай радасці ці моцнай трывогі, хвалявання. У даным выпадку фразеалагізм перадае эмацыянальны стан перажывання радасці, прыемнасці. Размоўны фразеалагізм *сэрца сціскаецца* перадае пачуццё моцнага перажывання, душэўнага болю, трывогі, непакою.

Як бачым, вельмі эфектыўна фразеалагізмы перадаюць эмацыянальны стан чалавека, выражаюць разнастайныя пачуцці: радасць, захапленне, здзіўленне, трывогу, боль і г.д.

У аўтарскай мове твораў М.Зарэцкага ўжытая вялікая колькасць фразеалагізмаў з экспрэсіўнай функцыяй, што робіць мову твораў больш выразнай, уносіць дадатковыя сэнсавыя адценні, якія прымешваюцца да асноўных значэнняў слоў і граматычных форм.

Разгледзім некалькі прыкладаў фразеалагізмаў з экспрэсіўнай функцыяй:

Яму мала таго, што чуе ён *дзень у дзень* на розных сходах ды мітынггах, яму мала таго, што бачыць ён сам на свае ўласныя вочы ў Сіўцы, – ён шукае яшчэ нечага агульнага і глыбокага, адзінага ў сваёй першаістотнай глыбіні (“Вязьмо”).

Размоўнаму фразеалагізму *дзень у дзень* адпавядае словазлучэнне “штодзень, кожны дзень”, якое будзе выконваць толькі намінацыйную функцыю. Дзякуючы прымеце інтэнсіўнасці як інтэгральнага элемента фразеалагізм *дзень у дзень* не толькі перадае значэнне “кожны дзень”, але і робіцца больш выразным, непараўнальна ўзбагачаным.

Добры майстар возьме і *адным махам* – без яніякага жалю – разаб’е ці разламае тую рэч і зробіць гэта з большай рашучасцю і нават злосцю менавіта таму, што гэта ягонае рэч, зробленая ягоною рукою... (“Вязьмо”).

Прыслоўны фразеалагізм *адным махам* ужыты са значэннем “разбіць ці разламаць вельмі хутка, адразу, з рашучасцю і злосцю”. Замест цэлага выказвання аўтар ужывае фразеалагізм адным махам, бо ўзмацняльнае адценне ў семантычнай структуры фразеалагізма, знешнім наказчыкам чаго з’яўляецца кампанент адзін, робіць яго вельмі ўдалым, надае экспрэсіўную афарбоўку не толькі фразеалагізму, але і ўсяму сказу.

Заруба, відаць, чагось забавіўся ў пальцы і потым, пабачыўшы, што справа кепская, *даць драла*... (“Ворагі”).

Фразеалагізм *даць драла* ўжыты ў значэнні “кідацца наўцёкі, імкліва ўцякаць”. Уводзячы прастамоўны фразеалагізм *даць драла* з цьмяным намёкам на матывацыю, усяму сказу надаецца адценне з цьмяным намёкам на матывацыю, усяму сказу

надаецца адценне зніжанасці, грубаватасці, што робіць даны фразеалагізм вельмі эфектыўным з боку выразнасці, экспрэсіі.

Разгледжаныя асаблівасці аўтарскай мовы твораў М.Зарэцкага наглядна паказваюць, што ў ёй выкарыстаны розныя элементы вусна-гутарковага маўлення з пэўнай мэтай. Яны надзвычай выразныя з мастацкага погляду, надаюць выказванню экспрэсіўную насычанасць, эмацыянальнасць, вобразнасць, не запазычаныя, а створаныя самім пісьменнікам.

Літаратура

1. Зарэцкі М. Збор твораў у 4-х т. Мн., 1989-1992. Далей усе прыклады-ілюстрацыі цытуюцца з гэтага выдання.
2. Кожевникова Н.А. О типах повествования в советской прозе // Вопросы языка современной русской литературы. М., 1971. -- С. 97-163.
3. Абабурка М.В. Дыялектызмы ў творах беларускіх савецкіх пісьменнікаў: кароткі слоўнік-даведнік. Мн., 1979. -- С.114.
4. Лепешаў І.Я. Фразеалогія ў творах К.Крапівы. Мн., 1976. -- С.6.

*Магілёўскі дзяржаўны
універсітэт імя Аркадзя Куляшова*

Паступіў 8.05.1999

Электронный архив библиотеки МГУ имени Н.А.Кулешова